

dr hab. Agata Nalborczyk, prof. ucz.

Wydział Orientalistyczny
Uniwersytet Warszawski

Recenzja rozprawy doktorskiej

mgra Jacka Skupa

Religia, nacjonalizm i mit polityczny w kontekście separatyzmu w Indiach i Pakistanie

napisanej na Wydziale Filozoficznym

Uniwersytetu Jagiellońskiego

pod kierunkiem dr hab. Piotra Kłodkowskiego, prof. UJ

Do niedawna wrócono do zaniku wpływu religii na politykę, jednak prognozy te okazały się nietrafione.¹ Polityka i religia nadal wzajemnie na siebie wpływają, zaś ich relacje mają miejsce na wielu poziomach, a również bardzo długą historię, są także odmienne w zależności od epoki, miejsca i kultury. Każdy naród czy innego rodzaju społeczność cechuje się specyficznymi relacjami między sferą charakterystycznych dlań wartości oraz instytucji religijnych a organizacją życia politycznego czy obywatelskiego. Religia bowiem bywa związana także z tożsamością, rytuałami, a nawet symboliką danej społeczności czy narodu w sferze politycznej. Zdarza się także, że religia, jako „zbiór wierzeń, symboli i rytuałów odnoszących się do rzeczy świętych i zinstytucjonalizowanych w danej zbiorowości”² znajduje się u podstaw kształtowania tożsamości tej zbiorowości, a nawet jest motorem jej działań politycznych.

Zatem podjęcie się przez mgra Jacka Skupa zbadania relacji między religią a tworzeniem narodu, nacjonalizmem i mitem politycznym w ciągu ostatniego wieku w Azji Południowej jest przedsięwzięciem interesującym i wartym uwagi.

1. Ocena merytoryczna

Rozprawa doktorska mgra Jacka Skupa to 147 stron samego tekstu rozprawy oraz 25 i pół strony bibliografii.

1.1. Struktura pracy – obejmuje: *Wstęp*, pięć rozdziałów rozdziały, w tym rozdział piąty zatytułowany *Zakończenie*, bibliografię – nie ma spisu treści.

¹ Por. David Westerlund, *Questioning the Secular State: The Worldwide Resurgence of Religion in Politics*, St Martin's Press, New York 1996.

² Robert Bellah, *Beyond Belief: Essays on Religion in a Post-Traditionalist World*, University of California Press, Berkeley 1970, s. 175.

Wstęp, noszący podtytuł *Problematyka i cele badawcze pracy*, przedstawia pokrótce ideę rozprawy, jej cele, założenia i pytania badawcze, a także jej plan. Celem pracy ma być pokazanie, w jaki sposób religia wpływa i wpływała na kształtowanie się nurtów separatystycznych w Indiach i Pakistanie. Wyjaśniony jest taki dobór krajów oraz postawione są pytania badawcze. Doktorant we *Wstępie* deklaruje także, że wnioski, które pojawią się w pracy „mogą zostać wykorzystane w badaniach zarówno religioznawczych, jak i prowadzonych w obrębie politologii, studiów nad bezpieczeństwem międzynarodowym czy studiów nad pokojem i konfliktem.” – nakreśla zatem miejsce rozprawy w spektrum dyscyplin naukowych.

Niestety, przy podawaniu odsetka wyznawców religii większościowych w Indiach i Pakistanie, a także religii mniejszościowych w Indiach Doktorant nie przytoczył źródła, skąd zaczerpnął te dane liczbowe. *Wstęp* nie zawiera też informacji o rodzaju transkrypcji, jaki będzie stosowany w pracy dla terminów z języków posługujących się niełacińskimi alfabetami. Brakuje także wyjaśnienia, dlaczego Doktorant nie posługiwał się literaturą w językach lokalnych opisywanego regionu.

Rozdział pierwszy należy do części teoretycznej i poświęcony jest założeniom metodologicznym w podejściu do związków religii i polityki. Od razu uderza niewielki rozmiar podrozdziału 1.2. Politologia religii (ok. 2 stron) przy 16 stronach poświęconych teoriom politologicznym, związanym z nacjonalizmem, teoriami narodu, separatyzmem, zjawiskiem konfliktu itd. Jak się wydaje, właśnie ten podrozdział 1.2. powinien uzasadniać przypisanie pracy do dyscypliny ‘nauki o kulturze i religii’, ale oparty jest prawie wyłącznie na polskojęzycznych źródłach, w tym w jednym przypadku na tekście referatu, wygłoszonego na IV Międzynarodowym Kongresie Religioznawczym, który odbył się w czerwcu 2015 roku w Gdyni.³ Podobnie nie dowiemy się, że pozycja z przypisu 2 znajduje się na „Portalu Myśli Konserwatywnej. Konserwatyzm.pl”, a zatem nie jest to tekst naukowy. Czy Doktorant nie mógł do wartościowszych, w tym także obcojęzycznych opracowań teoretycznych znanych badaczy zagadnienia? Byłoby to na pewno z korzyścią dla pracy i dałoby lepsze podstawy religioznawcze.

Niektóre przypisy w tej części zawierają nieprawdziwie informacje: np. na s. 11 przypis 21 brzmi: Alexandar Pavković⁴ *Secession and Secessionism*, https://networks.h-net.org/node/3911/discussions/90459/secessionism-and-separatism-monthly-series-secession-and#_edn2 (dostęp 04.05.2023) – tymczasem pod tym adresem znajduje się głos w dyskusji z książką Pavkovicia autorstwa Emmanuela Dalle Mulle, zatytułowany właśnie *Secession and Secessionism*, a opublikowany 20.10.2015.⁵ I to Emmanuel Dalle Mulle rozszerza definicję

³ W przypisie nr 5, gdzie znajdują się dane tego źródła, nie ma w ogóle podanego roku ani charakterystyki tego tekstu, jedynie link do Academia.edu – czytelnik nie wie zatem, z jakiego rodzaju źródłem ma do czynienia.

⁴ Brak przecinka po nazwisku jak w oryginale.

⁵ Jak się wydaje, nie jest to tekst poważny i wart cytowania, gdyż redakcja „H-Nationalism. H-Net's network on nationalism across time and space” sama tak go opisuje:

H-Nationalism is proud to publish here the first post of its “Secessionism and Separatism Monthly Series,” which looks at issues of fragmentation, sovereignty, and self-determination from a multi-

Johna R. Wooda, a nie, jak twierdzi Doktorant na s. 11, Alexandar Pavković (prawidłowo ‘Aleksandar’ – Doktorant powtarza pomyłkę za Emmanuelem Dalle Mülle⁶).

Dopiero część 1.6. Rozdziału 1 zatytułowana *Problem mitu politycznego* przynosi więcej danych teoretycznych związanych z przenikaniem religii do polityki. Trochę trudno jednak zrozumieć, dlaczego doktorant przy nazwiskach niektórych cytowanych teoretyków i myślicieli podawał daty urodzin i śmierci, a przy innych nie. Tytuły ich prac także przytaczane są w różny sposób – np. na s. 28 mamy najpierw polskie tłumaczenie, a w nawiasie wersję oryginalną, na s. 29 tylko wersję oryginalną.

Rozdział drugi opisuje wyłanianie się nacjonalizmów w Indiach Brytyjskich, czyli pierwszy etap zagadnień, będących tematem pracy. Doktorant omawia tu także znaczenie poszczególnych postaci i organizacji ważnych dla rozwoju tych ideologii.

Rozdział trzeci omawia związki religii, nacjonalizmu i separatyzmu w Indiach, zaś rozdział czwarty – związane z religiami separatyzmu w Pakistanie. Wszystkie te opisy oparte są wyłącznie na literaturze anglojęzycznej, nie ma żadnych opracowań w miejscowych językach.

Rozdział piąty, zatytułowany *Zakończenie*, powinien zgodnie z założeniami, sformułowanymi we *Wstępie*, zawierać „konfrontujące i porównawcze wnioski dotyczące Pakistanu i Indii oraz przedstawiające odpowiedzi na pytania badawcze.” Uderza w *Zakończeniu* kompletny brak powiązania z częścią metodologiczną, brak jakiegokolwiek nawiązania do omawianych teorii choćby nacjonalizmu, separatyzmu, konfliktu, tworzenia narodu czy, szczególnie, mitu politycznego. Rozdział metodologiczny zatem nie ma żadnego związku z treścią pracy i wyciągniętymi wnioskami.

Bibliografia jest dość bogata, jednak przygotowana została w sposób niedbały. Ułożona jest alfabetycznie według nazwisk autorów, ale czasami jako pierwsze występuje imię – np. nr 151 (Kenneth L. Deutsch – zamiast Deutsch, Kenneth L.), nr 191 (Marcelo G. Kohen – zamiast Kohen, Marcelo G.), nr 208 (Muhammad Azam – zamiast Azam, Muhammad), nr 295 (Stanley J. Tambiah, zamiast Tambiah, Stanley J.), nr 300 (Surendra Singh zamiast Singh, Surendra). W niektórych przypadkach nierozwinięty został inicjał imienia, choć w cytowanym dokumencie imię występuje – np. nr 152 (Khan A. – zamiast Khan, Adeel), nr 234 (Q. Zulfiqar – zamiast Zulfiqar, Qaiser), nr 250 (S. Shah – zamiast Shah, Saeed). Nazwisko oddzielane jest zasadniczo od imienia przecinkiem, ale także niekonsekwentnie – przecinków brakuje m.in. w pozycjach 169, 212, 240, 246, 256, 257, 259, 271, 276, 282, 295, 296, 297, 298, 300. Przecinków brakuje także w innych miejscach rekordów bibliograficznych. Doku-

disciplinary perspective. Today's contribution, by Associate Professor Aleksandar Pavković (Macquarie University, Sydney), introduces the concepts of secession, secessionism, separatism – and other related terms – examining their main features and typologies. Please feel free to participate in the discussion by commenting on the piece.

⁶ Por. stronę WWW Aleksandra Pavkovicia na serwerze jego rodzimego Uniwersytetu Macquarie (Sydney) <https://researchers.mq.edu.au/en/persons/aleksandar-pavkovic>.

menty państwowe powinny jednak znaleźć się w osobnej części bibliografii – np. pozycje 316-321.

1.2. Tezy

Doktorant we *Wstępie* stawia dwa dość ogólne pytania badawcze:

- jak w Indiach i Pakistanie kształtują się relacje między religią a nacjonalizmem, zarówno tym charakteryzującym struktury państwowe, jak i tym stanowiącym ideologię uzasadniającą separatyzm;
- jakie znaczenie ma religia w tworzeniu mitów politycznych, tych usankcjonowanych przez państwo i tych leżących u podstaw działań separatystycznych.

2. Ocena formalna

Jeśli chodzi o stronę formalną przedstawionej do oceny pracy, to rozprawa została przygotowana niedbale i bez dołożenia właściwej tego typu tekstom staranności. Została napisana niezbyt zręcznym, nierzadko zawiłym językiem, zdarzają się literówki, niekonsekwencje w pisowni, niezręczności stylistyczne i mnóstwo błędów interpunkcyjnych – omawiam je poniżej. Nie ma także spisu treści.

Przede wszystkim brak jest informacji, jaką transkrypcję Doktorant stosuje w przypadku terminów pochodzących z języków, które posługują się alfabetami innymi niż łaciński. Stąd ten sam termin bywa zapisywany w różny sposób, co nie tylko robi wrażenie bałaganu, ale także może być przyczyną pomyłek – np. na s. 36 jest ‘satī’, a na s. 42 – ‘sati’; na s. 89 jest ‘Arya Samāj’, a na s. 90 – ‘Ārya Samāj’; na s. 43 ‘Dajananda’, a na s. 44 ‘Dayananda’. Zdarza się nawet, że ten sam termin występuje w odmiennej pisowni na tej samej stronie! I tak na przykład na s. 36 mamy ‘Shah’ i ‘Szach’, na s. 49 – ‘Bharat Mata’ i ‘Bhārat Mātā’, na s. 56 – ‘Hindu Sabha’ i ‘Hindū Sabhā’, na s. 57 – ‘pitribhumi’ i ‘pitribhūmi’, ‘punyabhumi’ i ‘punyabhūmi’. Jeśli już jeden termin ma tę samą pisownię, to bywa różnie sformatowany – na s. 32 występuje *Manusmriti*, czyli pisane kursywą i bez cudzysłowu, a na s. 42 „Manusmriti”, czyli bez kursywy i w cudzysłowie – czy chodzi o to samo zjawisko? Nazwy organizacji też są niekonsekwentnie sformatowane – na s. 43 tłumaczenie nazwy jest przed nazwą oryginalną, która jest w nawiasie: Towarzystwo Modlitwne (Prarthanā Samāj), a na s. 45 – nazwa oryginalna przed tłumaczeniem, które jest w nawiasie: Ārya Vīr Dal (Stowarzyszenie Bohaterów Ariów). Na s. 47 nie ma w ogóle oryginalnej nazwy ‘Misji Ramakriszny’, a na s. 43 – tłumaczenia nazwy ‘Paramahansa Mandalī’.

Rzuca się w oczy brak zaznajomienia się Doktoranta z terminami muzułmańskimi. I tak na s. 32 nazywa *hidżrę*, czyli wywędrowanie, emigrację proroka Mahometa z Mekki do Medyny ‘ucieczką’, używa także terminu *ulemowie*,⁷ utworzonego od liczby mnogiej wyrazu

⁷ Także na s. 64, 66, 67.

alim ('uczony muzułmański'), która brzmi *ulama*, gdy prawidłowo powinna być używana liczba mnoga *alimowie*. Co ciekawe, na s. 73 napotykamy jednak *alimów*.

Inne przykłady problemów Doktoranta z terminami pochodzenia arabskiego to na s. 83 – 'Ummajadów' (prawidłowo: 'Umajjadów'), na s. 90 – Ka'aby (prawidłowo: 'Al-Kaby'), na s. 86 – *quam* (prawidłowo: *qaum*) wyjaśnione jako 'lud, naród'. Wyrazy te zapisywane są czasami przy pomocy transkrypcji naukowej ISO, a czasami transkrypcji uproszczonej dla języka polskiego. I tak np. mamy w transkrypcji naukowej na s. 32: *ummat al-islām*⁸ i *šarī'a*, na s. 49: *tawḥīd* (bez kursywy), na s. 37: *dār al-ḥarb* i *kāfir*, ale na tej stronie 37 też *nasrani* w transkrypcji uproszczonej (powinno być w transkrypcji naukowej *naṣrānī*). Na s. 61 w przypisie 203 widzimy już *Dar al-Harb* i *Dar al-Islam* w transkrypcji uproszczonej i nie wiadomo dlaczego zapisane dużą literą.

W tekście rozprawy napotykamy także błędy ortograficzne – np. na s. 32 'Subkontynentu Indyjskiego', na s. 66 „Sułtan Osmański”, na s. 83 'Królestwo Indo-Greckie', 'Imperium Kuzanów', na s. 91 'Rząd Brytyjski', 'Sikhów'. Nie wiadomo też, dlaczego np. na s. 35 w przypisie 106 znajdujemy *sepoy mutiny* i *Indian Mutiny* – dlaczego wyraz 'mutiny' raz jest pisany małą literą, a raz dużą?

Wydaje się, że Doktorant ma zasadniczy problem z interpunkcją – na każdej prawie stronie rozprawy mamy od 6 do 12 (a czasem nawet więcej) błędów interpunkcyjnych. Bywa nawet tak, że brak zastosowania znaków interpunkcyjnych utrudnia zrozumienie tekstu.

Inna niekonsekwencja, także częsta, to stosowanie w tytułach w języku angielskim raz dużych liter, a raz ich pomijanie, np. w przypisach na s. 22, 26, 70, 74, 75, 84, 88, 89, 116, 117. Czasem w jednym tytule w przypisie mamy użycie dużych i małych liter – np. na s. 11 w przypisie 20: „Secession: A comparative Analytical Framework”; na s. 17 w przypisie 40: „Real and constructed: the nature of the Nation”; na s. 25 w przypisie 64: „Józef Piłsudski and the ambiguities of Polish Nationalism.” Tylko na stronach 148 i 149 w bibliografii małe litery są w anglojęzycznych tytułach pozycji 2, 16, 18, 22, 23, a duże litery w tytułach pozycji pozostałych z wyjątkiem pozycji 15, gdzie tytuł jest mieszanką obu wersji: „The present Situation”. Wypadałoby pisownię tę ujednolicić.

Przypisy w ogóle zdają się stanowić duże wyzwanie dla Doktoranta. Część przypisów nie zawiera np. roku wydania (przypis 12, 20, 21), czasem nazwiska redaktorów tomów zbiorowych poprzedzone są 'red.' pisany małą literą (np. przypis 2, 8, 33), czasem dużą literą 'Red.' (np. przypis 15), czasem po nazwiskach w nawiasie (np. przypis 147, 151), a czasem wcale tego skrótu nie ma (np. przypis 9, 10). Choć większość przypisów ma kropkę na końcu, wiele z nich jej nie ma – zob. przypis 1, 2, 5, 11, 21, 21, 22, 23, 32, 34 itd. Przy powtórzonym cytowaniu źródła znajdujemy różne wersje zapisu: 'op. cit.' (np. przypis 151, 156, 157, 159,

⁸ Prawidłowo: *umma^t al-islām*.

291, 309), 'Op. Cit.' (np. przypis 17, 92, 95, 469,) 'Op. cit.' (np. przypis 66, 93, 136, 175, 222, 462, 463, 464, 481), 'op. Cit.' (np. przypis 23).

Dobrze byłoby także, aby każdy rozdział miał własne numerowanie przypisów – pod koniec pracy numery przypisów dochodzą aż do 483 i tak duże liczby nie wyglądają dobrze w tekście.

Występują też różne niezręczności stylistyczne czy błędy gramatyczne, nawet w cytatach np.:

- s. 35 przypis 106: „Dla Indusów **powstanie interpretacja znaczenia powstania** zmieniła się za sprawą pracy *The Indian War of Independence of 1857* V.D. Savarkara opublikowanej w 1909 r. (...)”
- s. 48: „Fakt ten **skłania** do refleksji **skłaniając** do postawienia pytania (...)”
- s. 52-53: „Jako **przykłady przeciwników non-violence** w czasach dążenia Indii do niepodległości, można wskazać np. uznawanego za bohatera narodowego i męczennika sprawy niepodległościowej socjalistę Bhagata Singha (1907-31), jak również **działania**, jakie podczas drugiej wojny światowej podjął jeden z czołowych działaczy Kongresu - Subhas Chandra Bose (1897-1945).” – działania jako przykład przeciwnika?
- s. 81: „(...) otwierać hinduskie instytucje publiczne dla wszystkich hindusów (przy **zaliczeniu stosowaniu odnośnych** przepisów **odnośnie** wyznawców sikhizmu, dżinizmu i buddyzmu, artykuł 26 określający wolność społeczności religijnych i wyznaniowych w nadzorowaniu swoich spraw, artykuł 30 uprawniający mniejszości religijne do tworzenia własnych instytucji edukacyjnych, artykuł 44 zobowiązujący państwo do dążenia do przyjęcia ujednoliconego kodeksu prawa cywilnego na całym terytorium Indii.” – to zdanie jest także niejasne;
- s. 83: „**Pendżab** w następnych latach stał się areną walki między państwem Durrani a imperium Marathów. **Pendżab** został w 1801 r. zjednoczony przez Ranjita Singha (1780-1839).”
- s. 84-85: „Guru Nanak i jego dziewięciu następców mieli korzystać z ducha tolerancji i nadać mu pozytywną treść w postaci pendżabskiego nacjonalizmu.” – zdanie niejasne;
- s. 85: „Za czasów Ardżana widoczny stał się sprzeciw muzułmanów wobec ekspansji sikhizmu, szczególnie nasilony podczas panowania Dżahangira, który skazał go na tortury i śmierć.” – kogo skazał? sikhizm?
- s. 93: „Podział Pendżabu i niepodległość przyniosły kolejną zmianę w relacjach pomiędzy hindusami a sikhami. Obawiali się oni, że “staną się hindusami wyznającymi sikhizm” zgodnie z koncepcją głoszoną przez Savarkara i kontynuatorów jego myśli.” – nie jest jasne, kto się obawiał;
- s. 94: „W roku 1966 z Pendżabu wydzielono Harijanę, Himaczał i Pendżab w którym ludność sikhijaska stanowiła ok 60% ogółu.” (interpunkcja oryginalna) – z Pendżabu wydzielono Pendżab?

- s.144: „Okres po roku 2014 można postrzegać jako punkt zwrotny dla definiowanie tożsamości indyjskiej, równie istotny jak pakistańską wojnę domową 1971r. która zaowocowała **rozpadem późniejszą redefinicją** jego muzułmańskiej tożsamości i procesem stopniowej islamizacji i talibanizacji Pakistanu.” (interpunkcja oryginalna).

Brakuje także wyjaśnienia części terminów obcego pochodzenia – np. na s. 32 ‘warny’, na s. 33 – *dharma*, s. 36 – ‘nizamowie’, s. 44 – ‘kalijugą’ i ‘puran’, s. 45 – ‘kszatrijów’, s. 63 – ‘system pardy’, s. 66 – ‘lokalnymi *pirami*’; dlaczego niektóre z tych obcych terminów są pisane kursywą, a inne nie? Co ciekawe, wyraz ‘Koran’, uznawany za na tyle zadomowiony w polszczyźnie, że nie jest już uznawany za obcy i powinien być pisany bez kursywy, przez Doktoranta jest w większości zapisywany kursywą (np. s. 32, 101, 115), choć trzeba przyznać, że są miejsca, gdzie występuje bez kursywy (np. s. 65, 73). Czasem wyjaśnienie pojawia się długo po pierwszym użyciu danego terminu – np. termin ‘Mohadzirowie’ użyty jest po raz pierwszy na stronie 2, a jego wyjaśnienie znajduje się dopiero na s. 117 w przypisie 384; może warto byłoby także nawiązać do tego, że jest to wyraz arabskiego pochodzenia.

Podział rozprawy na rozdziały i podrozdziały jest odpowiedni do zawartości, choć wspomniany wyżej brak spisu treści utrudnia nawigowanie po tekście. Wydaje się także, że przedstawiony i analizowany materiał raczej odpowiadałby tytułowi „Rola religii dla tożsamości narodowej, etnicznej czy politycznej w Indiach i Pakistanie” – separatyzmy te wychodzą właśnie od kwestii tożsamości.

3. Ocena ogólna

Przedstawiona do oceny rozprawa doktorska mgra Jacka Skupa nie jest imponująca, jeśli chodzi o objętość, niemniej należy zauważyć, że Doktorant prześledził wiele publikacji i opracowań, co znalazło odzwierciedlenie na ponad 25 stronach bibliografii, zawierającej 344 rekordy. Jednak zbyt mała część rozdziału metodologicznego poświęcona jest związkowi polityki z religią (2 strony), a zatem tej uzasadniającej przypisanie pracy do dyscypliny nauki o kulturze i religii – czy też, według słów samego Doktoranta, do religioznawstwa. W tej części poza Samuelem Huntingtonem nie są cytowani żadeni obcojęzyczni teoretycy problemu, a część polskich źródeł jest problematyczna, jeśli chodzi o zaliczenie ich do literatury naukowej.

Rozprawa zawiera sformułowane we *Wstępie* pytania badawcze, na które odpowiedzi udzielone są zasadniczo w części ostatniej rozprawy, w rozdziale piątym. Jednak przy omawianiu wyników analizy materiału z rozdziałów drugiego, trzeciego i czwartego nie ma żadnego odniesienia do teorii omówionej w rozdziale pierwszym, żadnego przykładu zastosowania wybranej metodologii czy przykładów tego, co Doktorant uznałby za mit polityczny.

Konkluzja

Przedstawiona do oceny rozprawa doktorska mgra Jacka Skupa *Religia, nacjonalizm i mit polityczny w kontekście separatyzmu w Indiach i Pakistanie* przedstawia bardzo wiele do życzenia, jeśli chodzi o stronę formalną – pisownia, transkrypcja, styl, interpunkcja, formatowanie przypisów i rekordów bibliografii wymagają dogłębnego dopracowania. Pod tym względem praca ta jest przygotowana niedbale i nie odpowiada poziomowi, na jakim powinny znaleźć się rozprawy doktorskie, które mają przecież pokazać umiejętności Doktoranta w tworzeniu tekstów naukowych, także pod względem formalnym. Zasadnicza część metodologiczna, dotycząca związków polityki oraz religii jest ledwie zarysowana i opiera się na wyłącznie polskich, nierzadko wątpliwej wartości naukowej opracowaniach. W *Zakończeniu* zaś brak powiązań wyciągniętych wniosków z częścią teoretyczną. Jednak Doktorant dokonał analizy znaczącego objętościowo materiału źródłowego i zasadniczo udzielił odpowiedzi na pytania badawcze.

W związku z powyższym moja konkluzja jest warunkowo pozytywna – to znaczy kieruję pracę do poprawy. Poprawie powinny zostać poddane:

- część metodologiczna
- *Zakończenie*
- pisownia tytułów anglojęzycznych
- interpunkcja
- styl
- niekonsekwencje w przytaczaniu obcych terminów, nazw organizacji itp.
- formatowanie przypisów i rekordów w bibliografii
- niekonsekwencje w transkrypcji terminów pochodzących z języków zapisywanych niełacińskimi alfabetami.

Dopiero po uzupełnieniu tych braków praca mgra Jacka Skupa *Religia, nacjonalizm i mit polityczny w kontekście separatyzmu w Indiach i Pakistanie* będzie spełniać wymagania stawiane rozprawom doktorskim.

Warszawa, 3.11.2023